

*Тарас Вінцовський,
доцент кафедри історії України ОНУ ім. І.І. Мечникова
доктор історичних наук, доцент*

Похорони як елемент історичної нараці (на прикладі революційної Одеси 1917 року)

Протягом багатьох десятиліть ХХ - початку ХХІ століття академічна історіографія революцій 1917-1921 років концентрувала увагу читача на тих подіях, котрі здебільшого мали характер політичного та військового протистояння, залишаючи на маргінесі наукових студій інші сюжетні лінії, які були й залишаються до сьогодні представленими значно меншою кількістю інтелектуальної продукції. Сказане стосується як висвітлення глобальних суспільних структур, що передбачає наявність широких синтетичних схем тлумачення епохи, так і регіоналістики. Втім дослідницький фокус по лінії центр - субцентр - регіон може мати й альтернативну проекцію, де інтерпретаційні конструкції та техніка переконування дозволяють вивчити логіку подій, соціальну поведінку тих чи інших груп осіб чи окремих індивідуумів крізь призму не лише політичних, але й культурних установок.

У 2012 році в краєзнавчому альманасі «Південний захід. Одесика» побачила світ стаття, присвячена похованням жертв найвідоміших вуличних боїв у місті в ході січневого більшовицького збройного повстання 1918 року [1]. У ній автор поставив за мету не стільки реконструювати перебіг подій, котрі отримали достатню, хоч і невичерпну оцінку в науковій літературі [2; 3; 4; 5], науково-популярних нарисах [6] та краєзнавчих працях [7], скільки відновити імена загиблих учасників протистояння та випадкових мешканців міста, що стало новим явищем в студіях з історії революційної Одеси. Звертаємо увагу й на ще одну особливість розвід-

ки Т. Гончарука, котра закладена у назві. Дослідник декларує періодичну пресу як головне джерело у вивченні проблеми. Такий підхід є не випадковим та значною мірою виправданим, оскільки документальна база як щодо з'ясування ходу боїв, так і поховань жертв повстання є вкрай скупою, а дописувачі популярних одеських газет, вражені кривавими наслідками протистояння, намагалися скрупульозно фіксувати число жертв та їхні прізвища.

Втім Одеса у період революцій 1917-1920 років мала щонайменше три приклади вуличних боїв, у ході яких кількість жертв була співмірною, а їхнє вшанування перетворювалося у масові заходи з цілим комплексом символічних ознак. Йдеться про події 13 грудня (30 листопада) - 15 (2) грудня 1917 р., 27-30 (14-17) січня 1918 р. й нарешті 18 грудня 1918 р. У кожному з них участь брали військовослужбовці армії УНР, щоправда в останньому випадку вони скоріше такими були не за офіційним статусом, бо друга Українська республіка була проголошена 26 грудня 1918 р., а за формальними ознаками, адже боролися якраз за її відновлення. Але оскільки лише січневе повстання закінчилося проголошенням більшовицької влади, то радянська історіографія намагалася уникати детального аналізу двох інших фактів збройної боротьби, обмежуючись побіжними згадками [8; 9]. Чи не єдиним винятком стала праця П. Гарчева, у якій автор трактує криваві сутички 13 грудня (30 листопада) - 15 (2) грудня 1917 р. як першу спробу встановлення диктатури більшовицької партії [10, с. 198-201]. Не відбивалися грудневі бої та поховання і у збірках документів [11; 12].

Фактично обходили мовчанням загострення ситуації в Одесі й сучасні дослідники. Промовистим прикладом може слугувати колективна монографія з історії міста, у якій даному епізоду присвячено одне речення [5, с. 290]. Не набагато більше інформації міститься у спеціальній праці В. Голубка, в якій історик розглядає бої в Одесі на фоні формування армії УНР [4, с. 143-144]. Позаяк у своїх попередніх творах автор статті вже звертався до сюжету про військово-політичне протистояння в причорноморському місті 13 грудня (30 листопада) - 15 (2) грудня 1917 р. [6, с. 50-64; 13, с. 153-159], то в

пропонованій розвідці ставимо за мету дослідити не причини та хід збройної боротьби, а обставини поховання жертв революції. Задля цього слід вирішити наступні дослідницькі завдання: з'ясувати евристичні можливості наявних джерел, виявити загальне число вбитих під час боїв, проаналізувати реакцію політичних сил і мешканців міста на вказане протистояння та реконструювати процес поховання загиблих.

Джерельне забезпечення наукової проблеми є доволі скупим та обмеженим. Головним чином йдеться про інформаційний потенціал періодичної преси, яка активно і оперативно висвітлювала події, передаючи атмосферу тривоги, котра запанувала в Одесі у дні вуличного збройного протистояння. Передусім використовуємо матеріали двох місцевих часописів - «Одесского листка» та «Одесских новостей», котрі мали значну читацьку аудиторію й виходили шість днів на тиждень. Дописувачі обох видань намагалися ретельно фіксувати число загиблих, в окремих випадках оприлюднюючи прізвища жертв боїв. У частині повідомлень деталізувалися обставини смерті відомих у місті осіб, зокрема керівника Червоної гвардії М. Кангуна та його брата, роз'яснювалися рішення щодо їхнього поховання тощо. Помітний джерельний потенціал періодичної преси набуває ще більшого значення на фоні вкрай обмеженої кількості актових документів, тому академічний інструментарій дослідження використовується: у даній статті лише частково. Зокрема, у стенографічних звітах засідань міської думи знаходимо загальну оцінку ситуації та пропозиції щодо недопущення рецидиву і виділення місць на кладовищі для захоронень. Фрагментарно знайшли відбиток одеські події 13 грудня (30 листопада) - 15 (2) грудня у збірці документів «Українська Центральна Рада» [14].

Як зазначалося вище, ще окремі радянські історики звертали увагу на той факт, що вже на рубежі листопада - грудня 1917 р. більшовики прийняли рішення розпочати безпосередню підготовку до збройного виступу, щоб встановити однопартійну владу в Одесі. Але приводом для конфронтації з українськими владними інституціями стала відмова

останніх надсилати військові частини на Дон для допомоги Раднаркому в боротьбі з військами генерала О. Каледіна, Резолюцію протесту проти спроб втягування новопроголошеної УНР у війну з Доном ухвалили збори представників курінних, сотенних і ротних рад військових частин Одеського гарнізону [4, с. 134]. Місцевий осередок РСДРП(б), не погоджуючись з нейтралітетом уряду УНР у війні Петрограда з донськими козаками, та маючи окреме бачення розвитку революції, яке формувалося Центральним комітетом партії, спровокував криваві сутички в Одесі шляхом захоплення понад 50 автівок і роззброєння гайдамацьких патрулів, які їх охороняли проти ночі 13 грудня (30 листопада) [15. - 1 декабрю]. Наслідком чого стали спроби чергового пошуку політичного компромісу (15 (2) грудня на об'єднаному зібранні Одеської української військової ради, курінних, сотенних комітетів і українських соціалістичних партій присутні підтримали постанову спільного засідання усіх революційних організацій Одеси про створення тимчасового органу влади в місті, до складу якого мали увійти 5 представників від українських організацій і 5 від неукраїнських [15. - 3 декабрю]), та розгубленість й відчай великої частини мешканців міста, котра стала свідком протистояння. Бої між гайдамаками та червоногвардійцями стали своєрідним психологічним рубежем, який розділив життя причорноморського мегаполісу на мирний та воєнний періоди революції, що отримало відображення насамперед у ставленні до поховання загиблих.

Вже 16 (3) грудня журналісти «Одесского листка» розпочали активно описувати нещодавні події, зазначаючи, що у морзі лікарні перебувають 15 тіл червоногвардійців та випадкових людей [16. - 3 декабрю]. А газета «Одесские новости» повідомляла про роль кримінальних елементів у загостренні ситуації, які скористалися нагодою для здійснення грабунків, з застосуванням вогнепальної зброї, а інколи навіть використовували гайдамацькі однострої для того, щоб ввести в оману українські патрулі [15. - 3 декабрю].

18 (5) грудня на шпальтах «Одесского листка» з'являється замітка «Похорони жертв», у котрій розповідається, що 16 (3)

грудня на об'єднаному засіданні органів самоврядування та революційних організацій створено спеціальну комісію, котрій доручили розробити порядок організації похорону «жертв кривавих подій». До неї увійшли Брускін, Рєєв, Винокуров, Юдін, Дегот та інші особи. Наступного дня у Воронцовському палаці комісія за присутності делегатів від різноманітних «демократичних організацій» та брата загиблих Кангунів провела своє перше засідання, на якому насамперед вирішувала питання щодо призначення дня поховання. Дискусія стала можливою через побоювання повторення масових зіткнень, адже не було впевненості, що сторони конфлікту зуміли остаточно домовитися про узгоджену політичну позицію. Ще одним принциповим рішенням могла стати резолюція про захоронення більшості загиблих у братській могилі зі спільним пам'ятником, але дана пропозиція була відхилена. Натомість комісія домовилася про доцільність поховання за релігійною ознакою на двох різних кладовищах - єврейському та християнському, яке мало відбутися в один день [15. - 5 декабрю; 16. - 5 декабрю].

Ще за день у статті «Братська могила» повідомлялося, що 18 (5) грудня згадана комісія звернулася до міської думи з проханням відвести 30 місць на «Старохристиянському кладовищі» (тепер територія парку" «Преображенський». - Авт.) для облаштування братської могили [16. - 5 декабрю], але відповідь була негативною. Натомість гласні на екстреному засіданні думи від 19 (6) грудня вирішили безкоштовно виділити ділянку площею близько 30 квадратних сажнів на 2-му міському (християнському) кладовищі поблизу церкви та по сусідству з 22-ю ділянкою [17, арк. 3]

У статті «Похорони жертв громадянської війни в Одесі» дописувач повідомляв, що частину загиблих поховали на 2-му християнському цвинтарі, а інших на 2-му єврейському [15. - 9 декабрю]. І хоча дана інформація не знайшла відображення в стенограмі засідання думи, вона суголосна з повідомленням в іншій замітці, де йшлося про виділення аналогічної ділянки на 2-му єврейському цвинтарі поблизу поховання жертв погрому 1905 року [15. - 6 декабрю]. Тоді ж

остаточно стало відомо, що попри бажання частини місцевих політиків та громадських активістів, похорони загиблих відбувалися у «позаофіційній» атмосфері. Зокрема, у замітці «Про поховання братів Кангун» повідомлялося, що М. Кангун та Л. Кангун вже поховані (18 (5) грудня на 2-му єврейському кладовищі [15. - 6 декабрія]), а 20 (7) грудня мають попроситися ще з 18 особами [16. - 6 декабрія].

Зрештою, основна частина поховань припала на 21 (8) грудня 1917 р., що стало важливою подією в історії міста періоду революції. «Одесский листок» повідомляв, що ховати будуть червоногвардійців, а трупи виноситимуть з моргу університетської клініки. Участь у процесії мали взяти усі військові частини та представники робітників у супроводі оркестрів та хорів [16. - 8 декабрія]. Значно детальніше описувалися події *post factum* у замітці «Похорони жертв міжусобиць». Невідомий автор емоційно повідомляв, що натовп задовго до початку заходу почав збиратися на вулиці Преображенській і з усіх усюд надходили траурні вінки з домінуванням червоного кольору, яких нарахували у кількості 42 штук. Сама процесія мала за відправну точку Спасо-Преображенський кафедральний собор, куди з Єврейської лікарні перенесли труни із загиблими-їудеями. Домовини християн були пофарбовані у білий колір, а іудейські покриті чорного китайкою. їх супроводжували представники громад та політичних організацій, котрі несли величезну кількість прапорів з характерними надписами. Дописувач виділив декілька з них: «Свобода у безвладді» (належав анархістам), «Геть насильників», «Нехай живе свобода», «Нехай живе республіка». При цьому не конкретизувалися ті політичні сили, котрим інкримінувалися латентні звинувачення у провокуванні сутичок. Прикметно, що гасла були написані російською і українською мовами та на івриті [16. - 9 декабрія]. Далі колона рухалася вулицями Дерibasівською - Рішельєвською - Єврейською до синагоги, де теж відправлялася панахида, й далі Водопровідною до кладовищ [15. - 8 декабрія].

Важливим елементом сприйняття комплексу фавнів першої половини грудня 1917 р. стали термінологічні рефлек-

сії, які відбивали психологічну та політичну реакцію населення міста за посередництва друкованого слова. Найчастіше у заголовках та безпосередньо в самому газетному тексті використовувалося слово «жертви», що дозволяло сприймати загиблих червоногвардійців не стільки як ініціаторів й активних учасників збройного протистояння, а радше як випадкових свідків вуличних сутичок. А політична складова подій нерідко приховувалася за наступними обтічними дефініціями - «криваві події» [16. - 5 декабрія; 17, арк. 3], «міжусобиці» та «безумство» [16. - 9 декабрія]. Разом з тим, мали місце й спроби оцінити ситуацію у ширшій перспективі, яка потрактовувалася як «громадянська війна в Одесі», що було більш характерне для редакційної колегії «Одесских новостей». А загальна тональність дописів вибудовувалася у доволі струнку тенденцію, демонструючи прихований оптимізм щодо неможливості повторення подібних явищ у майбутньому [15. - 2 декабрія, 3 декабрія, 9 декабрія; 16. - 6 декабрія].

Окремою складовою окресленої проблематики залишається кількість загиблих та похованих. На засіданні уряду УНР 7 грудня 1917 р. нещодавні події в Одесі стали предметом окремих слухань, під час яких доповідачем виступив генеральний секретар торгівлі й промисловості В. Голубович. За збігом обставин він 13 грудня (30 листопада) прибув до причорноморського міста з директивами від Генерального секретаріату щодо перемовин з думою [16. - 1 декабрія] та задля зустрічі з командувачем Чорноморським флотом О. Немітцем [18, с. 303]. Ставши свідком боїв, він виступив з оцінкою ситуації у стратегічно важливому мегаполісі Української республіки й повідомляв про 4 загиблих гайдамаків та близько 300 «червоногвардійців і більшовиків» [14, с. 520]. Подана статистика потрапила у наукову літературу [4, с.144], але з самого початку викликала сумніви [10, с. 203; 19, с. 105], адже величезна диспропорція числа жертв з обох боків не мала логічного пояснення. Залишаємо поза полем ^{30P}7 потенційно можливе бажання В. Голубовича вказати на завищені цифри ліквідованих червоногвардійців, бо у нас немає підстав вбачати нагальну потребу в маніпуляціях

у таких розмірах. Припускаємо, що скоріше за все мала місце звичайна друкарська помилка, а цифру 300 у документі варто читати як 30, адже остання у межах математичної похибки корелюється з даними, котрі фігурували у вищезазначеному рішенні міської думи та які подавали одеські часописи.

Напередодні і після поховання журналісти обох одеських видань подавали схожу статистику загиблих. Вже 15 (2) грудня підбивалися перші підсумки втрат, а «Одесские новости» писали про близько 30 осіб, з яких 15-17 пішли з життя на Куликовому полі й поблизу вокзалу, а ще 5 червоногвардійців на Пересипу. У подальшому ця цифра корегувалася в бік невеликого збільшення, зокрема, повідомлялося, що станом на 17 (4) грудня у моргах міста перебувало 40 трупів [15. - 2 декабля, 5 декабля]. Майже половина з них була віддана землі 21 (8) грудня 1917 р., коли поховали 11 загиблих християн і 5 іудеїв [15. - 9 декабля; 16. - 9 декабля]. Натомість наративні джерела підтверджують невелику кількість загиблих військовослужбовців армії УНР (4 особи) і навіть наводять прізвища трьох з них - Г. Драгомиров, Сидір Арбузенко, Іван Самуха [15. - 3 декабля]. Деякі прізвища загиблих червоногвардійців та випадкових осіб можна відшукати на шпальтах «Одесского листка» [16. - 3 декабля].

Таким чином, одна з визначальних подій в історії революційної Одеси 1917 р. залишається малодослідженим епізодом у протистоянні українських органів місцевої влади та більшовиками, а його джерельне забезпечення залишається недостатнім для повноцінної реконструкції ходу подій, оскільки вони, головним чином, відбиті у періодичній пресі. Місцеві часописи ретельно висвітлювали причини, хід та наслідки вуличних боїв в середині грудня і залишаються основним носієм інформації, у тому числі про кількість загиблих, їхні імена, процедуру й місце поховання. Загальне число загиблих за наявними джерелами встановити неможливо, але з великою долею достовірності можна говорити про щонайменше 40 осіб, з яких четверо представляли військо УНР, а решта червоногвардійців та випадкових мешканців, які могли бути й жертвами кримінальних дій.

Обставини перших вуличних боїв у причорноморському мегаполісі та їхні наслідки залишили помітний слід у свідо-

мості населення міста, яке сприймало інцидент як політичне безумство та елемент громадянської війни, а його винуватці чітко не артикулювалися у публічній площині, залишаючи можливості для ідеологічного маневрування та пошуку компромісу задля недопущення у майбутньому подібного протистояння. Тому поховальна процесія 21 (8) грудня перетворилася у масову акцію за участі значної кількості представників влади, громадськості, родичів та пересічних громадян з використанням символів різного гатунку - від поховальних вінків до прапорів з політичними гаслами, які мали маніфестувати як загальну скорботу за жертвами, так і наявність спільного фронту в боротьбі проти насильства.

Література:

1. Гончарук Т. Жертви подій 15 - 17 січня 1918 р. в Одесі на сторінках газет «Одесские новости» та «Одесский листок»// Південний захід. Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах. - Одеса: Друкарський дім, 2012. - Вип. 13. - С. 90-119.
2. Коновалов В. Красный флаг над Одессой. - Одесса: Маяк, 1977. - 254 с.
3. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 - березень 1918). - К. - Львів, 1996. - 372 с.
4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. - Львів : Кальварія, 1997. - 288 с.
5. Раковський М. Ю., Шкляев І. М. У революційні часи (1917 - 1920 рр.)// Історія Одеси / Під. ред. В. Н. Станко. - Одеса: Друк, 2002. - С. 273-316.
6. Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 р.). Науково-популярне видання. - Одеса : Фенікс, 2010. - 154 с.
7. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920. - Одесса: Изд-во «Optimum», 2008. - 336 с.
8. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні / Від. ред.

М. І. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1973. – 256 с.

9. Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К.: Наукова думка, 1987. – 440 с.

10. Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. – 268 с.

11. Победа Советской власти на Херсонщине (1917 – 1920 гг.): сборник документов и материалов / Ред. кол.: Н. А. Даниленко (отв. ред.). – Херсон: Наддніпрянська правда, 1957. – 380 с.

12. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 – січень 1918 р.) / Під заг. ред. С. М. Ковбасюка; упоряд. З. Першина, М. Раковський. – Одеса: Обласне видавництво, 1958. – 182 с.

13. Вінцовський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України: монографія. – Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. – 384 с.

14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Том I. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 591 с.

15. Одесские новости. – 1917.

16. Одесский листок. – 1917.

17. Державний архів Одеської області, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, 38 арк.

18. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К.: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.

19. Вінцовський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 р.). – Дрогобич: Вимір, 2002. – 169 с.